

богословів і філософів. Розглядала проблеми національного розвитку України, її економіки, історії та культури, становища релігії й церкви.

Аналіз діяльності українських церков, інших релігійних, напів-релігійних та світських об'єднань мирян, які є складовою частиною української діаспори, свідчить, що вони являють собою специфічний компонент загальної соціальної структури суспільства. Соціальна та політична суть їх неоднозначних інтересів виявляється на практиці. Українські церкви, гранично ідеологізовані та політизовані, діючи в умовах еміграції, сприяли збереженню національної самобутності українців, їх культури, традицій та звичаїв, виступали як інтегруюча сила. Нечисленні за своїм складом релігійно-церковні організації українського зарубіжжя досить часто співробітничали, підтримували контакти з іншими аналогічними об'єднаннями, брали участь у багатьох ідейно-політичних заходах, пропагандистських кампаніях. Вони використали релігійно-церковний комплекс в політичних цілях пропаганди основних положень національно-визвольної боротьби народу України, ідеї незалежної Української держави.

* * *

Я. В. Бойко (Черкаси), Н. О. Данилова (Черкаси)

Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII—XIX ст.)

Історія заселення Південної України та народів, що проживали на цій території, постійно цікавила істориків різних поколінь¹. Підвищений інтерес дослідників до цього району викликаний, по суті, особливостями його соціально-економічного розвитку. Автори повідомлення мають на меті визначити роль селянських міграцій у формуванні етнічного складу населення Південної України, що до кінця XIX ст. стала багатонаціональним регіоном (прийняла більш як 50 етносів).

Приєднання Росією Північного Причорномор'я у ході воєнних кампаній 1768—1774 та 1781—1791 рр. забезпечило країні вихід до Чорного й Азовського морів, зміцнило її міжнародне становище й на третину збільшило територію України. В результаті в основному було завершено формування української національної території².

Частину з цих земель царський уряд віддав вищому дворянству та військовим, які брали участь у російсько-турецьких війнах. Ті, що залишились, держава використала для влаштування військових поселень, колоністів, які прибули з країн Західної Європи, а також для розміщення державних селян, котрих переводили з центральних губерній. Певну кількість земель згодом (з розвитком капіталізму) почали продавати й віддавати в оренду (приватним особам і безземельному селянству).

¹ Багале́й Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.— М., 1887.— 571 с.; Багале́й Д. И. Колонизация Новороссийского края // Киев. старина.— 1889.— № 4.— С. 27—55; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800—1825 гг.— М., 1970.— 383 с.; Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825—1860 гг.— М., 1981.— 215 с.; Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII—первой половине XIX в. (1719—1859 гг.).— М., 1976.— 307 с.; Кабузан В. М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60—80-х роках XVIII ст. // Україн. іст.-географ. збірн.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 144—150; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк).— Киев, 1975.— 275 с.; та ін.

² Наулко В. И. Указ. соч.— С. 22.

Таблиця 1. Етнічний склад населення Південної України на початку 80-х років XVIII ст. (1782 р.)

| Народи | Число людей (чол.) | % від усього населення Півдня України |
|------------------|--------------------|---------------------------------------|
| Українці | 144754 | 71,5 |
| Росіяни | 18426 | 9,1 |
| Молдаване | 18196 | 8,99 |
| Греки | 8746 | 4,32 |
| Вірмени | 7087 | 3,5 |
| Серби | 1313 | 0,65 |
| Поляки | 1059 | 0,52 |
| Болгари | 739 | 0,36 |
| Цигани | 572 | 0,28 |
| Татари й калмики | 511 | 0,25 |
| Грузини | 362 | 0,18 |
| Німці | 334 | 0,17 |
| Угорці | 259 | 0,13 |
| Євреї | 91 | 0,05 |
| Разом | 202449 | 100 |

Вирішальну роль у заселенні південноукраїнського району у до-реформений період (до 1861 р.) відіграло селянство Лівобережної і (меншою мірою) Правобережної України. Значне число новоселів дали російські губернії та Бессарабія³. Певну участь у колонізації краю взяли іноземні переселенці — німці, болгари, серби тощо⁴. Наявність там різноманітних етносів (до кінця XVIII ст.) пояснюється також появою у 1775 р. населення, що проживало на землях Війська Запорозького. Воно було далеко неоднорідним за своїм національним складом. Крім українців, у його складі були росіяни, білоруси, молдаване, грузини, вірмени, поляки тощо⁵. Дані, вміщені в табл. 1*, свідчать, що на початку 80-х років XVIII ст. (1782 р.) на території Південної України було 15 етнічних груп, серед яких виділялися — як найбільш значні етноси — українці, росіяни й молдаване.

Приєднання Криму до Росії в 1783 р., у свою чергу, розширило етнічний склад населення Південної України за рахунок татар, греків,

³ Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века (Численность, структура, география) // История СССР. — 1984. — № 4. — С. 46, 48; Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1719—1917 гг.) // Советская этнография. — 1980. — № 6. — С. 28.

⁴ Наулко В. И. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. — К., 1965. — С. 16, 17, 19; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине... — С. 37—40, 45, 53; Кабузан В. М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII в. (1719—1795 гг.) // Советская этнография. — 1969. — № 6. — С. 34, 36—38.

⁵ Кабузан В. М. Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775—1782 рр. // Арх. України. — 1969. — № 3. — С. 42—43; Россия. Полное географическое описание нашего отечества. — СПб., 1910. — Т. 14. — С. 161; Наулко В. И. Указ. соч. — С. 16.

* Табл. 1 складено за: Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине... — С. 21.

вірмен, караїмів, ногайців та інших народностей, які здавна проживали на півострові⁶.

Крім них, у першій половині XIX ст. на Півдні України жили шведи, швейцарці, казахи, мордва, гагаузи, албанці та інші народи⁷.

Звільнення південноукраїнських земель від турецького володарювання забезпечило відносно швидке їх заселення та господарське освоєння. З даних, уміщених у табл. 2**, видно, що з 1782 по 1858 рр. на Південь України прибули 903,6 тис. чол. Зокрема, в Херсонській губернії поселилися 426,4 тис. (47,2%), Катеринославській — 309,6 тис. (34,3%), Таврійській — 167,6 тис. (18,5%).

Таблиця 2. Чисельність і питома вага переселенців, що осіли на Півдні України у 80-х XVIII–50-х роках XIX ст. (у тис. чол.)

| Роки поселення | Губернії поселення | | | | | | Всього оселилося на Півдні України | |
|-------------------------------------|--------------------|------|-----------------------|------|------------|------|---------------------------------------|-----|
| | Херсонська | | Катерино- славська | | Таврійська | | абс. | % |
| | абс. | % | абс. | % | абс. | % | | |
| 1782-1795 рр. (IV-V ревізії) | 54,7 | 36,9 | 53,5 | 36,1 | 40,1 | 27,0 | 148,3 | 100 |
| 1796-1815 рр. (V-VII ревізії) | 108,2 | 38,6 | 82,2 | 29,3 | 90,0 | 32,1 | 280,4 | 100 |
| 1816-1835 рр. (VII-VIII ревізії) | 138,5 | 63,2 | 62,1 | 28,3 | 18,5 | 8,5 | 219,1 | 100 |
| 1836-1850 рр. (VIII-IX ревізії) | 60,8 | 37,6 | 88,4 | 54,7 | 12,5 | 7,7 | 161,7 | 100 |
| 1851-1858 рр. (IX-X ревізії) | 64,2 | 68,2 | 23,4 | 24,9 | 6,5 | 6,9 | 94,1 | 100 |
| 1782-1858 рр. (IV-X ревізії) | 426,4 | 47,2 | 309,6 | 34,3 | 167,6 | 18,5 | 903,6 | 100 |

У дореформений період Південна Україна заселялась переважно державними селянами, яких уряд викликав з центральних районів, і (меншою мірою) поміщицькими, частина котрих переселилася самовільно, а інші — згідно з волевиявленням своїх господарів⁸.

Ліквідація кріпосництва надала величезного поштовху землеробській колонізації окраїн. На цей процес впливали, з одного боку, розвиток капіталізму, а з другого — погіршення соціально-економічного становища селянства центральних районів країни.

Першість серед трьох регіонів колонізації — південного, південно-східного й зауральського — у 60–90-х роках XIX ст., безумовно, належала південному.

Близькість Південної України до основних районів виходу, наявність значних незораних приватновласницьких та казенних земель, гострий попит на робочі руки у поміщицьких фільварках та господарствах великих орендарів, більш висока, ніж у місцях виходу, зароб-

⁶ Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у першій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1969. — № 12. — С. 85–90; Полухіна О. М. Населення Криму в 1783–1917 рр. // Укр. іст. журн. — 1988. — № 9. — С. 27.

⁷ Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. — С. 39–40; Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1719–1917 гг.)... — С. 29–32; Полухіна О. М. Назв. стаття. — С. 30.

^{**} Табл. 2 складено на основі: Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века... — С. 49.

⁸ Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века. — С. 43, 51.

бітна плата, відносно низькі орендні й закупівельні ціни — все це перетворило район в один з центрів тяжіння мігрантів у пореформений період.

Сприятливе соціально-економічне становище, що склалося на Півдні України, перетворило край у район активного заселення, куди переселялися мігранти з 47 губерній Європейської частини Росії. Найбільшу їх кількість у 60—90-х роках XIX ст. давали губернії Центрального чорноземного району, Правобережної, Лівобережної України та Білорусії⁹.

За ступенем участі в аграрній колонізації Південної України перше місце займало селянство Лівобережжя, друге — Центрального чорноземного району, а третє — Правобережжя¹⁰. Менш активними в цьому відношенні були селяни білоруських й особливо прибалтійських губерній.

Заселення Півдня України селянством у пореформений період здійснювалося як офіційно (з дозволу властей), так і самовільно. Офіційні переселення стали наслідком вимушених поступок з боку царського уряду на користь безземельного й малоземельного селянства основних районів виходу. Найбільш активно вони відбувалися в 60-ті роки XIX ст. У той час у Катеринославській губернії оселилися понад 25 тис. чол., у Таврійській — 47 тис., а в Херсонській — майже 8 тис.¹¹

Друге пореформене десятиріччя було відмічене різким зменшенням темпів офіційного заселення краю, що стало результатом переселенської політики, в основу якої було покладено обмежувальні заходи щодо цього, а також прагнення змінити напрямок міграційних процесів у бік південно-східних губерній¹². Протягом 70-х років на Південь України переселилися більш як 24 тис. чол.¹³

У 80-х роках внаслідок виділення значної кількості казенних земель під заселення знову почався посилений приплив офіційних переселенців, масштаби якого більш як у 2 рази перевищували розміри офіційних міграцій 70-х років (але при цьому вони поступалися чисельності мігрантів першого пореформеного десятиліття).

Аналіз губернаторських звітів дає змогу зробити висновок, що протягом 1881—1887 рр. на території Південної України оселилися понад 58 тис. чол. (без даних по Таврійській губернії), зокрема, в Херсонській — 18 тис., Катеринославській — понад 40 тис. Але вже до кінця 80-х — початку 90-х років XIX ст. приплив офіційних переселенців швидко скорочується.

Південну Україну в пореформений період активно заселяли й самовільні переселенці. В умовах, коли царський уряд стримував міграції, такого роду переселення здійснювалися під виглядом землеробського відходу спільно з партіями офіційних переселенців, невеличкими групами і навіть окремими родинами.

Місцем їхнього поселення ставали казенно-оброчні ділянки, які були в користуванні великих орендарів, вільні землі при громадах державних селян. Але особливе місце в цьому процесі займали землі

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 306; ф. 391, оп. 1, спр. 4; ф. 1281, оп. 6, спр. 38; ф. 1284, оп. 6, спр. 29; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 534, спр. 421; оп. 539, спр. 193; оп. 614, спр. 319; оп. 616, спр. 162; Держ. арх. Одес. обл., ф. 5, оп. 1, спр. 931; Держ. арх. Херсон. обл., ф. 14, оп. 2, спр. 309; ф. 300, оп. 1, спр. 850; Держ. арх. Крим. обл., ф. 26, оп. 1, спр. 24492; ф. 85, оп. 1, спр. 20, 25 та інші.

¹⁰ Щоб визначити ступінь участі селянства основних районів виходу у заселенні краю, авторам довелося обробити такі матеріали: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год.— Т. XIII.— Екатеринославская губерния.— С. 38—39; Т. XLІ. Таврическая губерния.— С. 44—45; Т. XLVII. Херсонская губерния.— С. 40—43.

¹¹ Бойко Я. В. Аграрна колонізація Південної України (60—80-ті рр. XIX ст.) // Укр. іст. журн.—1989.— № 10.— С. 98.

¹² Держ. арх. Одес. обл., ф. 1, оп. 83, спр. 96, ч. 1, арк. 191.

¹³ Бойко Я. В. Назв. стаття.— С. 98.

приватних власників, що сконцентрували у своїх руках їх основну масу. Загальна кількість самовольців, що осіла на Півдні України протягом 60—80-х років XIX ст., досягала 340 тис. чол., зокрема, у Катеринославській губернії — понад 70 тис., у Таврійській — 104 тис., а в Херсонській — 161 тис.

Процес аграрного заселення Південної України в 60—80-х роках XIX ст. засвідчив, що чисельність офіційних переселенців, які селилися на території краю з дозволу уряду, становила понад 163 тис., а самовільних мігрантів перевищила 337 тис. чол. Найбільшу їх кількість прийняла Херсонська губернія (192 тис. чол.). На другому місці — Таврійська (156 тис. чол.). Потім ішла Катеринославська (152 тис. чол.). У цілому ж число мігрантів, що переселилися на Південь України за період з 1861 по 1887 рр., досягло більш як 500 тис. (без тих, хто поселився в містах).

Пізніше, починаючи з 1887 р., процес активної аграрної колонізації краю почав швидко скорочуватися. Причиною цього було те, що більша частина наявних казенних вільних земель при сільських громадах колишніх державних селян була заселена. На поміщицьких землях виникла значна кількість нових поселень самовольців. Диференціація селянства, яка помітно визначилася до початку 90-х років, у свою чергу, істотно вплинула на збільшення чисельності сільсько-господарського пролетаріату на Півдні України. Розвиток землеробського відходу, що у 80-х роках досяг свого апогея, також серйозно зменшив попит на робочу силу.

Певний вплив на скорочення масштабів припливу переселенців мали оплата праці (що з кінця 80-х років зменшилася), орендні й купівельні ціни, які зросли, посилення експлуатації селян.

З кінця 80-х — початку 90-х років XIX ст. офіційне заселення краю скорочується. Південна Україна з району активної землеробської колонізації поступово перетворюється в район виходу. Але самовільний приплив мігрантів продовжується, хоч інтенсивність його помітно знижується.

Водночас з цим внаслідок розвитку промисловості на Півдні України зростає попит на робочі руки в містах, куди, починаючи з 90-х років, прямувала значна маса людей.

Детальне розміщення переселенців на території Південної України нам в основному допоможуть показати матеріали першого загального перепису населення Росії 1897 р. Сьогодні це єдине джерело, що наближає дослідника до розв'язання проблеми. Воно має й деякі недоліки. Одним з них є положення, згідно з яким для більш точного підрахунку, масу сільських мешканців, що проживала у приміських хуторах та на міських землях, віднесли до складу міського. Так, у Катеринославській губернії до міст було приписано 64 селища (71 782 чол.)¹⁴, у Херсонській — 108 пригородів (104 132 чол.)¹⁵, у Таврійській — 100 пригородів, селищ і хуторів¹⁶. Таким чином, значну кількість «прийшлого» сільського населення зарахували як «прийшло» міське. Особливо сильно цей підрахунок був перекинутий під час перепису у Херсонській губернії (в Одеському повіті).

В цілому аналіз даних перепису дає підстави вважати, що чисельність мігрантів, які осіли у сільській місцевості, становила як мінімум 2/3 усіх, хто переселився на Південь України.

Як свідчать матеріали перепису, на Півдні України поселилися

¹⁴ Підраховано авторами за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринославская губерния. — СПб., 1904. — Т. XIII. — Прилож. — С. 8.

¹⁵ Там же. Херсонская губерния. — СПб., 1904. — Т. XLVII. — Прилож. — С. 8.

¹⁶ Там же. Таврическая губерния. — СПб., 1904. — Т. XLI. — Прилож.

948,8 тис. чол. (без уродженців інших держав) *. У Катеринославській губернії — 319,9 тис. (з них у повітах проживали 224,2 тис., або 70,1%, у містах — 95,7 тис. (29,9%)), у Таврійській, відповідно, — 238,2 тис., в повітах — 142,6 тис. (59,9%), в містах — 95,6 тис. (40,1%), у Херсонській — 390,8 тис., в повітах — 128,5 тис. (32,9%), у містах — 262,3 тис. (67,1%)¹⁷. Якщо ж узяти до уваги авторські підрахунки, то в повітах Херсонської губернії у дійсності проживали 260,5 тис. чол., або 66,7%, а в містах — 130,3 тис. (33,3%). В цьому випадку зміниться й співвідношення між сільським і міським населенням Півдня України: з 948,8 тис. чол. прийшлих 627,3 тис. (66,1%) належатимуть до сільського, а 321,5 тис. (33,9%) — до міського.

Таблиця 3. Розміщення переселенців, що осіли в 60–90-х роках XIX ст. у Катеринославській губернії (1897 р.)

| Губернії виходу переселенців | Кількість людей, що оселилися в повітах (без міст) | | | | | | | | Всього оселилося в повітах (без міст) | Оселилося в містах | Оселилося в губернії (в повітах і містах) |
|------------------------------|--|--------------|----------------------|--------------------|--------------|------------------|-----------------|---------------|---------------------------------------|--------------------|---|
| | Олександрівському | Бахмутському | Верхньодніпровському | Катеринославському | Міртупському | Новомосковському | Павлоградському | Слов'янському | | | |
| Волинська | 61 | 240 | 69 | 322 | 31 | 54 | 39 | 67 | 883 | 1009 | 1892 |
| Київська | 459 | 756 | 2157 | 2189 | 989 | 240 | 237 | 437 | 7464 | 7447 | 14911 |
| Подільська | 135 | 307 | 62 | 136 | 124 | 43 | 50 | 89 | 946 | 799 | 1745 |
| Полтавська | 4186 | 2514 | 7812 | 3753 | 3272 | 8128 | 4345 | 1163 | 35173 | 11734 | 46907 |
| Харківська | 1105 | 12915 | 194 | 749 | 2035 | 434 | 4761 | 5013 | 27206 | 5829 | 33035 |
| Чернігівська | 925 | 3910 | 1353 | 2634 | 2313 | 347 | 540 | 1190 | 13212 | 4387 | 17599 |
| Воронезька | 176 | 1741 | 48 | 119 | 261 | 73 | 138 | 910 | 3466 | 1073 | 4539 |
| Курська | 1344 | 10218 | 488 | 2011 | 796 | 485 | 2920 | 1157 | 19419 | 6349 | 25768 |
| Орловська | 1173 | 8860 | 941 | 1865 | 776 | 392 | 1005 | 2155 | 17167 | 6248 | 23415 |
| Пензенська | 17 | 132 | 62 | 35 | 28 | 17 | 36 | 130 | 457 | 255 | 712 |
| Рязанська | 227 | 1645 | 87 | 231 | 250 | 125 | 162 | 653 | 3380 | 974 | 4354 |
| Тамбовська | 68 | 922 | 51 | 264 | 97 | 47 | 98 | 391 | 1938 | 837 | 2775 |
| Тульська | 252 | 2072 | 66 | 706 | 138 | 135 | 244 | 3279 | 6892 | 1537 | 8429 |
| Віленська | 75 | 262 | 119 | 251 | 249 | 47 | 54 | 77 | 1134 | 1429 | 2563 |
| Витебська | 457 | 291 | 57 | 180 | 151 | 62 | 90 | 54 | 1342 | 1439 | 2781 |
| Гродненська | 83 | 264 | 44 | 301 | 92 | 89 | 56 | 59 | 988 | 1471 | 2459 |
| Мінська | 206 | 418 | 148 | 878 | 107 | 222 | 189 | 74 | 2242 | 5878 | 8120 |
| Могильовська | 352 | 2451 | 316 | 2072 | 220 | 308 | 339 | 357 | 6415 | 6044 | 12459 |
| Ліфляндська | 30 | 311 | 12 | 55 | 14 | 15 | 38 | 32 | 507 | 304 | 811 |
| Естляндська | 10 | 27 | 2 | 8 | 1 | 4 | 2 | 3 | 57 | 58 | 115 |
| Разом | 11341 | 50256 | 14088 | 18759 | 11944 | 11267 | 15343 | 17290 | 150288 | 65101 | 215389 |

Одержані нами дані можуть бути основою для визначення чисельності самовільних мігрантів, що осіли в сільській місцевості краю протягом 60–90-х років XIX ст. Відомо, що кількість офіційно переселених мігрантів, які оселилися за пореформені 30 років у повітах Півдня України, досягала 200 тис. Отже, частина тих, хто залишався, дорівнювала 427,3 тис. чол. Це були самовільні переселенці, що оселилися там за 4 пореформених десятиліття.

Можливості журнальної публікації дають нам змогу детально розглянути процес міграції лише на прикладі 20-ти губерній Європейської Росії, що відіграли вирішальну роль у заселенні Південної України.

* На території Херсонської губернії проживали уродженці більш як з 37 іноземних країн. Їх налічувалося 14,7 тис. чол. В Катеринославській губернії мешкали уродженці з 36-ти іноземних держав чисельністю 6,8 тис. чол., в Таврійській, відповідно, — з 32-х — 18,6 тис. чол.

¹⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. — Екатеринослав. губерния. — Т. XIII. — С. 38–39; Таврическая губерния. — Т. XLI. — С. 44–45; Херсонская губерния. — СПб., 1904. — Т. XLVII. — С. 40–43.

Дані табл. 3* свідчать, що на території Катеринославської губернії найбільша кількість переселенців (з 20-ти губерній основних районів відходу) розмістилася у Бахмутському повіті — 50 256. За ним ішов Катеринославський — 18 759. Потім Слов'яносербський, Павлоградський, Верхньодніпровський, Маріупольський, Олександрівський та Новомосковський.

Основна маса мігрантів, що осіла в Катеринославській губернії (75 591 чол.), була з губерній Лівобережної України, 52 719 — Центрального чорноземного району. Місцем народження 12 121 чол. була Білорусія. З Правобережжя перебралися 9 263 чол., а з прибалтійських губерній — 564 чол. У цілому ж на час перепису у повітах Катеринославщини проживали 150 288 чол. (у містах — 65 101) переселенців з основних районів виходу.

Таблиця 4. Розміщення переселенців, що осіли в 60–90-х роках XIX ст. у Таврійській губернії (1897 р.)

| Губернії виходу переселенців | Кількість людей, що оселилися в повітах (без міст) | | | | | | | | | | Всього в повітах і градоначальствах (без міст) | Оселилися в містах | Оселилися в губернії (в повітах і містах) |
|------------------------------|--|---------------|-----------------|------------------|---------------|-------------------|----------------|-------------|------------------------------------|-----------------------------------|--|--------------------|---|
| | Бердянському | Дніпровському | Євпаторійському | Мелітопольському | Перекопському | Сімферопольському | Феодосійському | Ялтинському | Керч-Єнікальському градоначальству | Севастопольському градоначальству | | | |
| Волинська | 791 | 72 | 61 | 132 | 47 | 37 | 13 | 37 | 8 | 7 | 1205 | 942 | 2147 |
| Київська | 470 | 2861 | 390 | 3012 | 1115 | 350 | 493 | 233 | 159 | 24 | 9107 | 3063 | 12170 |
| Подільська | 110 | 1868 | 68 | 647 | 114 | 70 | 65 | 111 | 20 | 17 | 3090 | 1677 | 4767 |
| Полтавська | 5366 | 5617 | 1923 | 7238 | 2324 | 1302 | 2338 | 526 | 435 | 70 | 27139 | 6312 | 33451 |
| Харківська | 1519 | 324 | 188 | 2410 | 266 | 245 | 310 | 443 | 107 | 50 | 5862 | 3459 | 9321 |
| Чернігівська | 1228 | 2512 | 327 | 3465 | 691 | 322 | 589 | 576 | 90 | 44 | 9844 | 2891 | 12735 |
| Воронезька | 8 | 525 | 69 | 322 | 51 | 42 | 212 | 88 | 32 | 20 | 1369 | 937 | 2306 |
| Курська | 2846 | 638 | 187 | 3843 | 617 | 440 | 961 | 1117 | 149 | 107 | 10905 | 6981 | 17886 |
| Орловська | 1550 | 1453 | 326 | 4709 | 825 | 572 | 727 | 2044 | 121 | 232 | 12559 | 8390 | 20949 |
| Пензенська | 152 | 26 | 8 | 47 | 21 | 10 | 19 | 58 | 11 | 4 | 356 | 498 | 854 |
| Рязанська | 294 | 109 | 5 | 394 | 46 | 54 | 101 | 129 | 17 | 15 | 1164 | 871 | 2035 |
| Тамбовська | 1180 | 297 | 73 | 794 | 191 | 104 | 220 | 140 | 22 | 31 | 3052 | 1719 | 4771 |
| Тульська | 196 | 95 | 24 | 429 | 113 | 166 | 92 | 267 | 16 | 44 | 1442 | 1684 | 3126 |
| Віленська | 161 | 42 | 12 | 150 | 38 | 11 | 20 | 52 | 3 | 7 | 496 | 1007 | 1503 |
| Вітебська | 99 | 45 | 2 | 269 | 20 | 17 | 14 | 22 | 1 | 5 | 494 | 624 | 1118 |
| Гродненська | 198 | 74 | 32 | 89 | 31 | 32 | 20 | 54 | 3 | 3 | 536 | 1038 | 1574 |
| Мінська | 180 | 155 | 27 | 421 | 48 | 51 | 29 | 64 | 2 | 7 | 984 | 1872 | 2856 |
| Могильовська | 173 | 269 | 38 | 480 | 56 | 77 | 51 | 85 | 38 | 28 | 1295 | 1759 | 3054 |
| Піфляндська | 25 | 18 | 23 | 35 | 43 | 46 | 21 | 42 | 5 | 7 | 265 | 434 | 699 |
| Єстляндська | 3 | 3 | 163 | 28 | 301 | 171 | 9 | 18 | 1 | — | 697 | 400 | 1097 |
| Разом | 16549 | 17003 | 3946 | 28914 | 6958 | 4119 | 6304 | 6106 | 1240 | 722 | 91861 | 46558 | 138419 |

З таблиці 4** видно, що в Таврійській губернії найбільшу кількість мігрантів прийняв Мелітопольський повіт — 28 914 чол. За ним ішов Дніпровський — 17 003. Потім Бердянський, Перекопський, Феодосійський, Ялтинський, Сімферопольський, Євпаторійський, Керч-Єнікальське градоначальство і Севастопольське. Найвище число переселенців належало вихідцям з лівобережних губерній (42 845 чол.), на другому місці були мігранти Центрального чорноземного району (30 847), а на третьому — Правобережної України (13 402 чол.). Переселенців з Білорусії налічувалось 3805 чол., з Прибалтики — 962 чол. У цілому в повітах Таврійської губернії проживали 91 861, у містах — 46 558 чол. (мігрантів з основних районів виходу).

У Херсонській губернії (див. таблицю 5***) найбільша їхня кількість мешкала в Херсонському повіті — 24 712 чол. За ним був Єлиза-

* Таблицю 3 складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринославская губерния. СПб., 1904.— Т. XIII.— С. 38—39.

** Таблицю 4 складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Таврическая губерния.— Т. XLI.— С. 44—45.

*** Таблицю 5 складено за: Там же. Херсонская губерния.— Т. XLVII.— С. 40—43.

Таблиця 5. Розміщення переселенців, що осіли в 60–90-х роках XIX ст. у Херсонській губернії (1897 р.)

| Губернії виходу переселенців | Кількість людей, що оселилися в повітах (без міст) | | | | | | Оселилися всього в повітах (без міст) | Оселилися в містах | Оселилися в губернії (в повітах і містах) |
|------------------------------------|--|---------------|--------------------|-----------|-----------------|--------------|--|--------------------|--|
| | Олександрійському | Ананьївському | Єлизаветградському | Одеському | Тираспольському | Херсонському | | | |
| Валінська | 165 | 505 | 302 | 284 | 384 | 236 | 1876 | 16194 | 18070 |
| Київська | 6396 | 4625 | 15017 | 2743 | 1108 | 7490 | 37379 | 41147 | 78526 |
| Подільська | 457 | 11303 | 3684 | 1303 | 3615 | 1986 | 22348 | 32418 | 54766 |
| Полтавська | 3668 | 360 | 2008 | 799 | 148 | 7611 | 14594 | 12711 | 27305 |
| Харківська | 319 | 80 | 252 | 98 | 39 | 508 | 1296 | 2545 | 3841 |
| Чернігівська | 444 | 832 | 784 | 360 | 287 | 2254 | 4961 | 6138 | 11099 |
| Воронезька | 184 | 46 | 106 | 35 | 23 | 217 | 611 | 2567 | 3178 |
| Курська | 433 | 176 | 434 | 377 | 114 | 596 | 2130 | 7161 | 9291 |
| Орловська | 407 | 14 | 7 | 408 | 3 | 1561 | 2400 | 1241 | 3641 |
| Пензенська | 13 | 458 | 340 | 17 | 157 | 53 | 1038 | 12992 | 14030 |
| Рязанська | 98 | 2 | 14 | 36 | 6 | 204 | 360 | 260 | 620 |
| Тамбовська | 47 | 69 | 41 | 24 | 30 | 88 | 299 | 1557 | 1856 |
| Тульська | 104 | 123 | 64 | 120 | 31 | 204 | 646 | 3263 | 3909 |
| Віленська | 81 | 66 | 81 | 87 | 41 | 335 | 691 | 3988 | 4679 |
| Вітебська | 36 | 27 | 51 | 34 | 14 | 375 | 537 | 1719 | 2256 |
| Гродненська | 56 | 337 | 109 | 168 | 230 | 209 | 1109 | 6421 | 7530 |
| Мінська | 134 | 157 | 156 | 106 | 99 | 282 | 934 | 6565 | 7499 |
| Магілювська | 235 | 137 | 206 | 143 | 82 | 474 | 1277 | 4510 | 5787 |
| Ліфляндська | 18 | 26 | 26 | 11 | 18 | 20 | 119 | 1629 | 1748 |
| Єстляндська | 5 | 5 | 3 | 5 | 2 | 9 | 29 | 257 | 286 |
| Разом | 13300 | 19348 | 23685 | 7158 | 6431 | 24712 | 94634 | 165283 | 259917 |

ветградський — 23 685 чол. Потім Ананьївський, що прийняв 19 348 чол. Далі йшли Олександрійський, Одеський та Тираспольський повіти.

Основна маса переселенців тут була з Правобережної України — 61 605 чол. За нею йшли: Лівобережжя — 20 831, Центральний чорноземний район — 7484, Білорусія — 4548, Прибалтика — 148 чол. У цілому ж, за даними перепису, в повітах Херсонської губернії проживали 94 634, а в містах — 165 283 чол. Але ж ми раніше писали, що статистичні дані по цій губернії сильно перевернуті — в бік збільшення чисельності прийшлого міського населення за рахунок зменшення кількості переселенців, які мешкали в сільській місцевості. Якщо виходити з того, що в повітах Херсонської губернії повинно жити щонайменше $\frac{2}{3}$ прийшлих, то приблизні показники могли бути такими: у повітах проживало 100 908 мігрантів з Правобережної України (в містах — 50 454); переселенців з Лівобережжя, що осіли в повітах, — 28 163 чол. (в містах — 14 082 чол.); з Центрального чорноземного району в повітах — 24 350, у містах — 12 175. Чисельність уродженців Білорусії, що мешкали в повітах Херсонської губернії, дорівнювала 18 500 чол. (у містах — 9251), а мігрантів з Прибалтики — 1356 (у містах — 678). Усього, за нашими підрахунками, у повітах Херсонщини (з 20-ти губерній виходу) розмістилися 173 277 чол., а в містах — 86 640.

Загалом на території південноукраїнського регіону в повітах проживали 139 287 переселенців з Лівобережної та 84 298 — Правобережної України, 91 050 мігрантів з губерній Центрального чорноземного району, 20 474 — з Білорусії та 1674 — з Прибалтики. Загальна кількість переселенців з основних районів виходу, що оселилися в південноукраїнських повітах, становила, за даними перепису, 336 783 чол. (у містах — 276 942 чол.).

Однак, якщо брати до уваги розрахункову, більш реальну цифру — показник чисельності прийшлого сільського населення Херсон-

Таблиця 6. Етнічний склад (структура) населення Катеринославської губернії. 1897 р.*

| Повіти Етноси | Олександрівський | Бахмутський | Верхньодніпровський | Катеринославський | Маріупольський | Новомоскавський | Павлоградський | Слов'янський | Разом по губернії | |
|------------------|------------------|-------------|---------------------|-------------------|----------------|-----------------|----------------|--------------|-------------------|------|
| | | | | | | | | | абс. | % |
| Українці | 224122 | 193510 | 191160 | 198982 | 117206 | 242737 | 200434 | 88218 | 1456369 | 68,9 |
| Росіяни | 15445 | 103702 | 9873 | 75190 | 35691 | 9628 | 36164 | 79281 | 364974 | 17,3 |
| Євреї | 13886 | 9457 | 5448 | 46441 | 10291 | 3635 | 7363 | 2631 | 99152 | 4,7 |
| Німці | 14014 | 12646 | 4452 | 20609 | 19104 | 3452 | 5806 | 896 | 80979 | 3,8 |
| Греки | 45 | 142 | 9 | 193 | 48290 | 9 | 38 | 14 | 48740 | 2,3 |
| Татари | 128 | 346 | 26 | 868 | 15472 | 7 | 255 | 151 | 17253 | 0,8 |
| Білоруси | 3353 | 2468 | 236 | 4033 | 1697 | 196 | 505 | 1564 | 14052 | 0,7 |
| Поляки | 293 | 2000 | 231 | 7933 | 528 | 316 | 553 | 511 | 12365 | 0,6 |
| Молдовани | 2 | 6371 | 68 | 1771 | 95 | — | 29 | 839 | 9175 | 0,4 |
| Турки | 14 | 20 | 8 | 168 | 5317 | 9 | 15 | 4 | 5555 | 0,3 |
| Інші | 376 | 1816 | 163 | 1019 | 363 | 379 | 298 | 644 | 5058 | 0,2 |

* Таблиця складена на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринославская губерния. — СПб., 1904. — Т. XIII. — С. VII. 3, 74.

ської губернії, — то кількість мігрантів, що залишилися жити в повітах Південної України, істотно зміниться, оскільки точніше відбиватиме дійсний стан їхнього розміщення. Так, згідно з розрахунковими даними, в повітах Півдня України налічувалося 123 603 вихідців з Правобережжя, 146 599 — Правобережжя, 107 916 мігрантів із Центрального чорноземного району, 34 426 — білоруських та 2882 — з прибалтійських губерній. Загальне ж їх число становитиме: тих, хто розмістився в повітах, — 415 426, або 67,7%, а в містах — 198 299 (32,3%).

Активна колонізація Південної України не лише поліпшила стан розміщення продуктивних сил на території краю, а й сприяла виникненню нових населених пунктів, створенню етнічно змішаних поселень¹⁸. Так, лише протягом пореформеного 25-річчя на території південноукраїнських губерній з'явилося 11,6 тис. таких пунктів, зокрема, в Катеринославській — 3433, Таврійській — 2433 та Херсонській — 5379. У порівнянні з 1860 р. їхня кількість зросла в 2,6 раза, значна частина виникла завдяки переселенцям¹⁹. Крім нових моноетнічних населених пунктів, на Півдні України створювалися й етнічно змішані поселення. Зібрані авторами дані свідчать, що їх основна маса виникла в Таврійській губернії. Наприклад, у 1862 р. у Мелітопольському повіті переселенці з Воронежської, Курської та Полтавської губерній заснували с. Катеринівку, а з Орловської, Курської, Харківської та Полтавської — с. Григорівку²⁰. Така ж картина спостерігалась і в інших південноукраїнських губерніях.

Південна Україна, яка заселялася протягом тривалого часу, в етнографічному плані являла собою досить строкату картину. Так, за матеріалами перепису 1897 р., на території Катеринославської губернії проживало 45 етнічних груп, 10 з яких були найбільшими (див.

¹⁸ Якименко М. А. Селянська колонізація Південної України в другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1987. — № 2. — С. 42.

¹⁹ Підраховано за: Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. — СПб., 1885. — Вып. 8. — С. 32, 66, 94; Боровой С. Я., Коцневский А. И. Основные этапы аграрного освоения Степной Украины // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 г. — Киев, 1979. — С. 63; Географическо-статистический словарь Российской империи. — СПб., 1885. — Т. 5. — С. 6.

²⁰ Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Вып. 1. Стат. таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда. — Симферополь, 1886. — Прим. к табл. — С. 2.

Таблиця 7. Етнічний склад (структура) населення Херсонської губернії. 1897 р.*

| Повіти Етноси | Олександрійський | Ананьївський | Єлизавет-градський | Одеський | Тираспольський | Херсонський | Разом по губернії | |
|------------------|------------------|--------------|--------------------|----------|----------------|-------------|-------------------|------|
| | | | | | | | абс. | % |
| Українці | 354456 | 164887 | 405541 | 133474 | 80049 | 323627 | 1462034 | 53,5 |
| Росіяни | 39072 | 29160 | 93381 | 228436 | 40703 | 144623 | 575375 | 21,1 |
| Євреї | 15322 | 22129 | 57581 | 134020 | 23811 | 69674 | 322537 | 11,8 |
| Молдаване | 2721 | 35833 | 36819 | 7138 | 59754 | 4953 | 147218 | 5,4 |
| Німці | 1356 | 10177 | 5445 | 62658 | 23527 | 20290 | 123453 | 4,5 |
| Поляки | 966 | 1782 | 2620 | 18467 | 1907 | 5152 | 30894 | 1,1 |
| Болгари | 6 | 405 | 4608 | 8290 | 8801 | 3575 | 25685 | 0,9 |
| Білоруси | 2354 | 221 | 6842 | 1631 | 352 | 12558 | 22958 | 0,8 |
| Греки | 26 | 187 | 148 | 7535 | 106 | 295 | 8297 | 0,3 |
| Татари | 69 | 9 | 363 | 1516 | 138 | 1057 | 3152 | 0,1 |
| Вірмени | 4 | 22 | 23 | 1405 | 475 | 141 | 2070 | 0,1 |
| Інші | 224 | 950 | 907 | 5472 | 522 | 1859 | 9934 | 0,4 |

* Таблицю складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Херсонская губерния. — Т. XLVII. — С. VII, 3.

Таблиця 8. Етнічний склад (структура) населення Табріської губернії. 1897 р.

| Повіти Етноси | Вербняський | Дніпроваський | Сватопольський | Мелітопольський | Лерекотський | Сімферопольський | Феодосієвський | Ялтинський | Керчь-Єнікальський | Севастопольський | Разом по губернії | |
|------------------|-------------|---------------|----------------|-----------------|--------------|------------------|----------------|------------|--------------------|------------------|-------------------|------|
| | | | | | | | | | | | абс. | % |
| Українці | 179177 | 156151 | 133445 | 211090 | 11316 | 10132 | 13304 | 2024 | 7037 | 7545 | 61121 | 42,2 |
| Росіяни | 55303 | 42180 | 11107 | 126017 | 11743 | 42833 | 34974 | 19879 | 24370 | 36057 | 404463 | 27,9 |
| Татари | 770 | 506 | 26992 | 1284 | 12266 | 62876 | 44431 | 43256 | 2563 | 1910 | 196854 | 13,6 |
| Німці | 23870 | 2691 | 7588 | 20154 | 11718 | 5812 | 4909 | 329 | 294 | 940 | 78305 | 5,4 |
| Євреї | 8889 | 6298 | 1576 | 16063 | 1320 | 9254 | 2932 | 969 | 4429 | 3688 | 55418 | 3,8 |
| Болгари | 31843 | 15 | 6 | 1952 | 11 | 1449 | 5840 | 15 | 59 | 70 | 41260 | 2,9 |
| Греки | 560 | 28 | 1015 | 346 | 229 | 2422 | 4630 | 3954 | 2015 | 2849 | 18048 | 1,2 |
| Поляки | 211 | 556 | 202 | 2416 | 147 | 1713 | 728 | 463 | 877 | 2799 | 10112 | 0,7 |
| Білоруси | 1323 | 3005 | 163 | 3340 | 199 | 611 | 586 | 209 | 93 | 195 | 9726 | 0,7 |
| Вірмени | 201 | 47 | 472 | 373 | 617 | 3011 | 2417 | 624 | 709 | 467 | 8938 | 0,6 |
| Молдаване | 1508 | 432 | 33 | 47 | 29 | 71 | 63 | 6 | 35 | 35 | 2259 | 0,2 |
| Естонці | 8 | 4 | 406 | 22 | 832 | 621 | 5 | 76 | 103 | 133 | 2210 | 0,2 |
| Турки | 349 | 9 | 10 | 52 | 9 | 187 | 230 | 1084 | 46 | 121 | 2097 | 0,1 |
| Інші | 706 | 319 | 294 | 1083 | 957 | 725 | 809 | 372 | 1068 | 546 | 6879 | 0,5 |

* Таблицю складено на основі: Переля всюдїа перелїсь населенїя Россїйской имперїи. 1897 год. Табрічская губернія. - Т. ХІІ. - С. У. 3, 94.

табл. 6). У Херсонській губернії їх налічувалося 57, з яких виділялося 11 (див. табл. 7). У Таврійській — таких було 39, а серед найбільших — 13 етногруп (табл. 8).

При всій різноманітності етносів, що населяли Південну Україну, основну масу населення становили східнослов'янські народності, чисельність яких за пореформений період значно зросла, з одного боку, за рахунок природного приросту, а з другого, — масового заселення ними південноукраїнських губерній. Так, частка українців, росіян і білорусів, що проживали в Катеринославській губернії на кінець XIX ст. становила 86,8%, у Херсонській — 86,3% і в Таврійській — 70,8%. В цілому на Півдні України на частку східнослов'янського населення припадало 82,9%.

Наприкінці XIX — початку XX ст. в основному завершується процес формування української буржуазної нації і визначається сучасний етнічний склад населення Південної України.

Підбиваючи підсумки, необхідно відзначити, що селянські міграції, які набули особливого розмаху у пореформений час, мали серйозний вплив на збільшення чисельності й темпи приросту населення краю, привели до значних змін в його етнічному складі, сприяли розвитку міжетнічних зв'язків, розширенню старих та появі нових, в тому числі, багатонаціональних населених пунктів.

В. М. Заруба (Дніпропетровськ)

Походи російських та українських військ на Крим у 1687 й 1689 рр.

Кримські походи, здійснені російськими та українськими військами в останній чверті XVII ст., були складовою частиною зовнішньої політики Росії. Якщо до 80-х років вона давала в основному відсіч нападам турецьких й татарських загонів, то, починаючи з Кримських походів, стала проводити активні військові операції в Північному Причорномор'ї, прагнучи захопити його. До речі, в той час європейські держави — учасники антиосманської «Священної ліги» — вели коаліційну війну проти Туреччини. Росія, підписавши «Вічний мир» з Річчю Посполитою і вступивши до цієї коаліції, мала своїми діями «привести до розподілу бусурманську численну силу й татарську, завжди міцну надійність стримати і свободи їй із Криму до сполучення всіх сил у військовий похід на Австрію не допустити»¹.

Хоча Кримські походи стали частиною воєнних дій членів «Священної ліги», Росія, беручи участь у них, прагнула, насамперед, досягти власної мети — припинити напади турецько-татарських військ на Московію, завоювати Північне Причорномор'я і мати в майбутньому вихід до Чорного моря. Вирішуючи ці завдання, В. В. Голіцин, по суті, готував ґрунт для розв'язання морської проблеми імператором Петром I.

Царівна Софія Олексіївна готувалася до походу на Кримське ханство з далекою метою «підкорити його своїй владі або й зовсім розорити»². Як зазначав М. М. Богословський, в епоху Кримських походів московські урядовці висунули до Туреччини вимоги, зов-

¹ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1864. — Т. 7. — С. 29.

² История русов. — М., 1846. — С. 181.